Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2006_Posebna_14.pdf | DOST. 29/01/26 14.34

UDK 811.163.6'367.62
Marko Jesenšek
Filozofska fakulteta v Mariboru

DELEŽNIŠKI IN DELEŽIJSKI SKLADI NA -*Č* IN -*ŠI* V SLOVENSKEM JEZIKU

Deležniško in deležijsko izražanje z oblikami na -č in -ši je bilo v osrednjeslovenskem knjižnem jeziku od 16. do 19. stoletja slabo izkoriščeno in skoraj pozabljeno, pod vplivom prekmurskega knjižnega jezika in po vzgledu stare cerkvene slovanščine pa je v 19. stoletju ponovno oživelo. Oblike na -č in -ši so v enotnem slovenskem knjižnem jeziku druge polovice 19. stoletja postale modne in izrazito knjižne, konec stoletja pa so se z nastopom slovenskih modernistov ponovno umaknile na jezikovno obrobje, kjer so se obdržale v znanstvenem in tudi publicističnem jeziku kot učinkovit skladenjski strnjevalec in sredstvo za hierarhizacijo dejanj.

The Central Slovenian literary language between the 16th and 19th cc. did not make good use of the expression with participial and gerundival forms in -*č* and -*ši*, in fact, they were nearly forgotten. They were brought back to life in the 19th c. under the influence of the Prekmurje literary language and following the example of OCS. In the uniform Slovenian literary language of the second half of the 19th c., the forms in -*č* and -*ši* became fashionable and extremely literary, but at the end of the century with the arrival of the Slovenian Moderna they again retreated to the linguistic periphery, where they survive in expository and journalistic language as an effective syntactic condenser and means for the hierarchization of actions.

Ključne besede: zgodovina slovenskega jezika, stara cerkvena slovanščina, osrednje- in vzhodnoslovenski knjižni jezik, enotni slovenski knjižni jezik, skladenjsko strnjanje, deležniki in deležja na -č in -ši

Key words: history of the Slovenian language, Old Church Slavic, Central and Eastern Slovenian literary languages, uniform Slovenian literary language, syntactic condensation, participles and gerunds in -*č* and -*ši*

0 Deležniško-deležijske sklade na -*č* in -*ši* je slovenščina prevzela iz stare cerkvene slovanščine (Jesenšek 1998a: 39), odprto pa ostaja vprašanje, ali so se (deležijske) oblike na -*ši* v slovenskem jeziku sploh kdaj govorile, in ali so bile že v času Cirila in Metoda le knjižna rešitev za izražanje časovnih razmerij, kot take pa znak jezikovne omikanosti in sredstvo, s katerim so pisci intelektualizirali svoj jezik. K takemu razmišljanju vodi spoznanje, da so se oblike na -*ši* ohranile v vzhodnoslovenskih protestantskih in katoliških cerkvenih prevodih ter posvetnih tekstih 18. in prve polovice 19. stoletja, ki izkazujejo visoko stopnjo ujemanja s starocerkvenoslovanskimi prevodi evangelijev, in tako v slovenskem panonskem prostoru kažejo na neposredno povezavo arhaičnega prekmurskega knjižnega in vzhodnoslovenskega obrednega jezika z Brižinskimi spomeniki, preko njih pa s staro cerkveno slovanščino (Jesenšek 2005). Prekmurski knjižni jezik[1] je glede na staro cerkveno slovanščino omejil deležniško-

[1] Martina Orožen, Prekmurski knjižni jezik. Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana 1996, 356–372. Pri nas je to doslej najbolj poglobljena študija o prekmurskem knjižnem jeziku; natančno so predstavljeni časovni izvor in prostor nastanka prekmurskega knjižnega jezika, njegove razlikovalne strukture in razmerje do osrednjeslovenskega knjižnega jezika; razrešuje zapleten odnos med prekmurskim in kajkavskim knjižnim jezikom.

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2006_Posebna_14.pdf | DOST. 29/01/26 14.34

deležijsko izražanje podobno kot drugi slovanski jeziki (Tomšič 1955: 66), ni pa šel v smer popolnega odmiranja kot »novoslovenščina«, ki je iz skladenjskega sistema izrinila predvsem deležja na *-ši*, redke deležnike pa je ohranila le kot prislovne oblike, znane že iz Bohoričeve slovnice,[2] ali pa so se povsem popridevili, kot npr. v sodobni slovenščini, kjer je v rabi oblika *bivši, -a, -e* (*Bivša jugoslovanska republika; bivši fant, bivša žena)* v pomenu *nekdanji, -a, -e.* V prekmurskem knjižnem jeziku druge polovice 18. in prve polovice 19. stoletja taki jezikovni procesi niso prisotni, saj so skoraj v celoti ohranjene bogate izrazne možnosti stare cerkvene slovanščine, tj. glagolsko-imenska razvejanost oblik na *-č* in *-ši*, in sicer deležja izražajo dobnost, deležniki pa se uporabljajo v prilastkovni, posamostaljeni, povedkovniški in poprislovljeni funkciji.

1 Polstavčna raba deležij, ki izražajo istodobnost in preddobnost dogajanja z dejanjem glagolskega stavka, je v stari cerkveni slovanščini pogosta (Večerka 1961: 127), primerjava s Küzmičevim Nouvim zakonom[3] pa kaže, da se je taka prvotna funkcija ohranila tudi v prekmurskem knjižnem jeziku.

1.1 Polstavčne zveze z deležjem na *-č*, ki izražajo istodobnost, so v stari cerkveni slovanščini in prekmurskem knjižnem jeziku običajne, saj v obeh jezikovnih sistemih obstajajo zakonitosti, ki dokazujejo, da je prekmurski knjižni jezik glede tega nadaljeval starocerkvenoslovansko tradicijo krajšanja dolgih in zapletenih povedi: SCS (Mat. 12,25): *vědy že īs mysli imъ i reče imъ.* Števan Küzmič: *Znajoucsi pa Jezus mészli nyihove ercsé nyim.* SCS (Mat. 14,25): *vъ četvrъtǫjǫ že stražǫ nošti. ide kъ ńimъ īs. chodę po morju.* Števan Küzmič: *Ob ſtrtoj ſtrá'zi pa te noucsi prisao je knyim Jezus hodécsi po mourji.* Nekatere razlike so sicer opazne, vendar pa gre pri tem bolj za osebni stil prevajalcev in časovni razmik, v katerem so evangeliji nastajali. Nerealno je pričakovati popolno ujemanje – med prevodoma je skoraj tisoč let razlike, Števan Küzmič pa, razen grškega izvirnika in madžarske predloge (Bajzek 2005), ni uporabljal drugih virov.[4] To je tudi odgovor na vprašanje, zakaj je Küzmič razvezal v priredje ali odvisnik mesta, ki so v stari cerkveni slovanščini strnjena z deležjem: SCS (Mat. 2,18): *rachilь plačǫšti sę čjędъ svoichъ. i ne chotěaše utěšit sę.* Števan Küzmič: *Rachel je joukala ſzvoje szini, i nej ſze je ſteila obeszeliti záto, kaj ji je nej bilou.*

1.2 V izražanju preddobnosti se raba deležij v obeh jezikih dobro prekriva, čeprav pogostost deležij na *-ši* v primerjavi z deležji na *-č* pri Števanu Küzmiču upada (namesto starocerkvenoslovanskega deležja ima Küzmič večkrat priredje ali podredje): SCS (Mat. 27, 60): *i vъzvalь kamenь velii na dvьri groba i otide.* Števan Küzmič:

[2] Adam Bohorič: Arcticae horulae ſuccifivae. Witenberg 1584. Na strani 154 navaja med izglagolskimi prislovi tudi obliko na -ši: *skrivši* (Derivata ſunt /…/ 3. A Verbo, ut: ſkrìuſhi, ſkrivaje, Clam. Furtim, à ſkrivam).

[3] Števan Küzmič, Nouvi Zakon, Halle 1771.

[4] Prim. latinsko pisani Predgovor k izdaji Nouvega zakona iz leta 1771 in delo M. Küzmiča, Predgovori Štefana Küzmiča, Ljubljana 1981.

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2006_Posebna_14.pdf | DOST. 29/01/26 14.34

i priválavsi kamen veliki k dveram toga groba, odíde. SCS (Mar. 7,8): *ostavъše bo zapovědь bžьjǫ. drъžite prědaanię čs̄ka.* Števan Küzmič: *Ár, tà niháte zapovid Bo'zjo, i zdr'zavate tadánke lüdi prajoucsi mafzline i peháre.* V Mar. 7.8 izraža starocerkvenoslovansko deležje preddobnost v sedanjosti, ki jo je Števan Küzmič izrazil z osebno glagolsko obliko *ta nihate.* Stara cerkvena slovanščina je še poznala aktivni deležnik preteklega časa (deležje na *-ši*) pri glagolih *iti, govoriti* (in izpeljankah) in *videti*, Küzmič pa je v teh zvezah izražal preddobnost z deležjem na *-č* ali pa z opisno obliko *gda bi:* SCS (Mar. 13,36): *da ne prišьdъ vъ nezaěpǫ obręštetъ vy sъpęštę.* Števan Küzmič: *Da nagyagno pridoucsi ne nájde vász fzpajoucse.* SCS (Mat. 9,8): *i viděvъše že narodi. divišę sę.* Števan Küzmič: *Gda bi pa tou lüsztvo vidilo: csüdivalo fze je.*

2 Deležniška raba oblik na -*č* in -*ši* je še pogostejša kot deležijska.

2.1 V stari cerkveni slovanščini so deležniške oblike na *-y* (*-č*) in *-s* (*-ši*) pogosto rabljene prilastkovno.

2.1.1 Najpogostejše so pridevniške oblike, ki se vežejo z različnimi skloni – starocerkvenoslovanska in prekmurska raba se praviloma ujemata: SCS (Mat. 8,17): *da sъbǫdetъ sę rečenoe prorokomъ isaiemъ gl̄jǫštemъ.* Števan Küzmič: *Da bi fze fzpünilo, ka je povejdano po E'ziáfi proroki govorécsem.*

2.1.2 Števan Küzmič je grški absolutni nominativ dosledno nadomeščal z absolutnim nominativom, ki je v starocerkvenoslovanskih prevodih izpričan, vendar redek. V najstarejšem slovanskem knjižnem jeziku je Večerka našel nekaj prevodov z absolutnim nominativom (Večerka 1961: 108), vendar ima Küzmič tako obliko na drugih mestih (npr.: *I idoucsi odnut Jezus, nafzledüvala fzta ga dvá fzlepcza.* Mat. 9,27) – namesto starocerkvenoslovanskega ustreznika ima specialno obliko za izražanje predpreteklosti (*gda bi* in *deležnik na -l*): SCS (Mat. 8,5): *vъ ono v̄. prišъdъ īs vъ kaperъnaumъ. pripade emu sъtьnikъ.* Števan Küzmič: *Gda bi pa Jezus notri v Kapernaum* ſou, *prifztoupo je k nyemi eden fztotnik profzécsi ga.*

2.1.3 Števan Küzmič ni več uporabljal absolutnega dativa, ki je značilnost starocerkvenoslovanskega oblikoslovno-skladenjskega sistema. V najstarejšem slovanskem jeziku ima časovni, vzročni, pogojni in posledični pomen,[5] pri Küzmiču pa na takih mestih najdemo deležnik na -č, preteklik, specialno obliko za predpreteklost, redko pa zvezo priredij z veznikom *i* (v starocerkvenoslovanskem prevodu veznik *i* povezuje absolutni dativ z glagolskim stavkom): SCS (Mar. 8,1): *mnogu narodu sǫštju. i ne imǫštemъ česo ěsti. prizъvavъ īs učeniky svoję gl̄a imъ.* Števan Küzmič: *Vu oni dnévi, da bi jáko vnogo lüsztva bilou, i nebi melo kaj jefzti, prizvajoucsi Jezus vucseníke fzvoje ercsé nyim.* SCS (Mat. 26,47): *i ešte gl̄jǫštju emu. Se i juda edinъ. otъ oboju na*

[5] O tem je napisal izčrpno študijo L. Nečásek, Staroslověnské dativní vazby participiální a jejich předlohy v řeckém textu evangelií, *Slavia* 26, 1957, 13–30. Starocerkvenoslovanske prevode je primerjal z grškim izvirnikom, kjer se ob določenih glagolih – deležniška zveza v dajalniku je pogosto odvisna od glagolov govorjenja – pojavlja predmet v dajalniku.

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2006_Posebna_14.pdf | DOST. 29/01/26 14.34

desęte pride. Števan Küzmič: *I, gda bi escse on gucsao, ovo Judas eden ſztí dvanájſzet je priſao i 'znyim lüſztva vnougo*. SCS (Mar. 2,23): *i bystъ mimo chodęštu emu. vъ sǫboty skvězě sěěniě. i načęšę učenici ego pǫtь tvoriti.* Števan Küzmič: *I prigoudilo ſze je; da bi on ſou vſzoboto po ſzvitváji: i zácsali ſzo vucseníczke nyegovi po pouti idoucsi menoti vlatovjè.*

2.1.4 Deležnik ob pomožniku *biti* (povedkovo določilo) je v starocerkvenoslovanskem prevodu pogosteje rabljen kot pri Küzmiču. Miklošič je dokazal, da taka raba, prevzeta iz grščine, ni značilno slovanska (Miklošič 1883: 822), Večerka pa je odkril več primerov v Supraselskem zborniku, kjer se pojavlja zveza *biti* in *deležnik na -č*, grška predloga pa ima drugačne rešitve ali pa je namesto grške povedkovniške zveze v stari cerkveni slovanščini drugačno skladenjsko sredstvo (Jesenšek 1989: 245–246).[6] Tudi pri Števanu Küzmiču se predikativna zveza z deležnikom pojavlja, vendar pa se raba le redko pokriva s starocerkvenoslovansko; gre za deležnik v funkciji povedkovnih, osebka ali pa za zvezo z *biti* in *del.* na *-n* ter priredno vezanim *deležnikom na -č:* SCS (Mat. 11,3): *ty li esi grędy. ili inogo čaemъ.* Števan Küzmič: *Erkao nyemi je: tí ſzi te pridoucsi, ali pa drügoga mámo csakati.* SCS (Mar. 7,15): *ischodęštaa sǫtъ skvrъnęšta čka.* Števan Küzmič: *nego ta vöidoucsa od nyega; ona ſzo, ſtera oſkrunio csloveka.* SCS (Mar. 14,4): *Běachǫ že etrii negodujǫšte. vъ sebě. i gljǫšte.* Števan Küzmič: *Bilí ſzo pa niki nemirovni vu ſzebi i govorécsi.* Zanimiv je tudi primer, ko se v starocerkvenoslovanskem besedilu nahaja pomožnik *biti* v aoristu, sledi pa deležnik na *-č*. Küzmič je na takem mestu deležnik ohranil, namesto aorista, ki ga je slovenščina po Brižinskih spomenikih izgubila, pa je zapisal pomožnik *biti* v pretekliku: SCS (Mar. 1,4): *bystъ ioanъ krъstę vъ pustyni. i propovědaję krъštenie pokaaniju.* Števan Küzmič: *Bio je pa Ivan krſztsávajoucsſi vu püſcsávi i predgajoucsi krſzt pokoure na odpüſcsanye grejhov.*

2.2 Samostalniška funkcija oblik na *-y* (*-č*) in *-s* (*-ši*) je prav tako dobro zastopana v obeh primerjanih jezikih. V gradivu je veliko primerov, ki kažejo na sorodnost obeh jezikovnih sistemov. Posamostaljeni deležniki se v stari cerkveni slovanščini pojavljajo v različnih skladenjskih funkcijah – osebek, predmet, prilastek, zvalnik (Večerka 1961: 12–31) –, zelo pogosti pa so tudi v prekmurskem knjižnem jeziku 18. stoletja, zato se zdi, da je bilo tako izražanje živo tudi v pogovornem jeziku na vzhodu Slovenije. Pomembna je ugotovitev, da se v starocerkvenoslovanskem in prekmurskem prevodu nahajajo enaka mesta, na katerih je grški deležnik razvezan v odvisnik ali zamenjan s samostalnikom – primeri kažejo izvirne slovanske rešitve: GR (Mat. 7,14): ὀλίγοι εἰσὶν οἱ εὑρίσοντες αὐτήν. SCS: *malo ichь estъ iže i obrětajǫtъ.* Števan Küzmič: *i malo ji je, ſteri jo nájdejo.* GR (Mat. 24,49): ἐσθίη δὲ καὶ πίνη μετὰ τῶ μεθυόντων. SCS: *ěsti že i piti. ſъ pьěnicami.* Števan Küzmič: *I zacsne biti te ſzebom ſzlü'zécse, jeſzti pa i piti ſzpiánczi.* Kljub pogosti rabi in tradiciji, ki se je ohranila v slovanskem prostoru (Večerka 1961: 15), pa gradivo kaže, da je raba posamostaljenih

[6] Prim. grški velelnik ali pa grško opisno obliko proti starocerkvenoslovanskemu predikativnemu deležniku (Jesenšek 1989: 245–246).

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2006_Posebna_14.pdf | DOST. 29/01/26 14.34

deležnikov v prekmurskem jeziku nekoliko upadla. Razlike nastajajo predvsem takrat, kadar deležnik na -č v stari cerkveni slovanščini izraža prihodnost: SCS (Mat. 3. 11): *grjędy že po mně krěplei mene estъ.* Števan Küzmič: *ki pa za menom pride, mocsnejši je od méne.*

2.3 Prislovna funkcija oblik na *-y* (*-č*) in *-s* (*-ši*) kaže na tesno povezanost obeh oblikoslovno-skladenjskih sistemov. V starocerkvenoslovanskih zapisih so se deležniki pogosto uporabljali ob predmetu v tožilniku. Predmetna zveza ob glagolu *videti* je značilno slovanska (Miklošič 1883: 823–824) in se je v velikem obsegu ohranila tudi pri Števanu Küzmiču: SCS (Mar. 1,10): *i vidě razvodęšta sę nbsa dchъ ěko golǫbь sъchodęštь na ńь.* Števan Küzmič: *I precſzi gori idoucsi od vodé vido je odprta nebéſza; i Düha, liki golouba, doli idoucsega na nyega.* Mar. 1,10 je zanimiv primer, ki kaže, da so v prevodih evangelijev obstajale redke dvojnice z deležnikom ob glagolu zaznavanja, ki se veže s tožilnikom.

Značilno za Küzmičev prevod je, da se deležniki v predmetni zvezi pojavljajo vedno le kot desni prilastki, medtem ko v stari cerkveni slovanščini najdemo tudi redke leve prilastke. Primere, ko se je v stari cerkveni slovanščini pojavljal deležnik pred predmetom, ima Küzmič prevedene opisno: SCS (Mat. 8,14): *vidě tъštǫ ego ležǫštǫ.* Števan Küzmič: *I gda bi priſao Jezuſvu Petrovo hi'zo, vido je puniczo nyegovo le'zécso vu trésliki.*

3 Prekmursko deležniško-deležijsko izražanje ima oporo v slovanski jezikovni tradiciji, kar je lepo razvidno iz zgornje primerjave. Števan Küzmič pri prevajanju ni uporabljal starocerkvenoslovanskih predlog, primerjava gradiva pa kaže, da se je v prekmurskem knjižnem jeziku druge polovice 18. stoletja ohranil podoben deležniško-deležijski oblikoslovno-skladenjski sistem, kot je izpričan v stari cerkveni slovanščini. V Nouvem zakonu izražajo deležja na *-č* predvsem istodobnost dogajanja in so morfološko praviloma izpeljana iz nedovršnih glagolov, deležniki na *-č* pa se pojavljajo v funkciji levega ali desnega prilastka, absolutnega nominativa, posamostaljenega in prislovnega deležnika. Največ razlik je pri rabi predikativnega deležnika ob pomožniku *biti,* saj imajo starocerkvenoslovanski prevodi takih skladenjskih rešitev več in so močno grško kalkirane, Küzmič pa jih je praviloma razvezoval. Predikativna raba (povedkov prilastek) deležnikov ni bila slovenska (slovanska), zato so enake skladenjske rešitve obeh prevodov v tej funkciji le naključne. Očitnejša razlika je tudi v rabi absolutnega dativa, ki ga prekmurski prevajalec ni več poznal. Podobna izpeljava in razširjenost deležniško-deležijskih skladov na *-č* in *-ši* je prisotna tudi v tiskih Števanovega prekmurskega katoliškega sodobnika Mikloša Küzmiča, kar kaže, da so tudi katoliški pisci sprejeli Števanov jezik Nouvega zakona kot prekmursko knjižno normo, s tem pa so deležja postala izrazito nadnarečno, knjižno sredstvo za izražanje isto- in preddobnosti. Oblike na *-ši* so se obdržale v knjižnem jeziku, kjer je bil vpliv slovanske tradicije dovolj močan, vendar pa so bile manj pogoste, ker niso imele opore v živem jeziku. V vzhodnoštajerskem knjižnem jeziku prve polovice 19. stoletja so bili deležniško-deležijski skladi na *-ši* prisotni v še manjšem obsegu, nadomeščale pa so jih osrednjeslovenske skladenjske možnosti (priredje, odvisnik, nedoločnik).

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2006_Posebna_14.pdf | DOST. 29/01/26 14.34

4 Deležniki in deležja na *-č* in *-ši*, ki so bili pogosti v starocerkvenoslovanskih besedilih, so se v Brižinskih spomenikih zredčili (*imy, imont'i, prijeml'onti*), v osrednjeslovenskem knjižnem jeziku pa jih vse do Ravnikarja skoraj ni zaslediti – oblike na *-ši* so tvorbeno zamrle, deležijske oblike na *-č* pa so bile omejene predvsem na klišejsko rabo in redke primere pri piscih od Trubarja naprej. Oblakova raziskovanja stare cerkvene slovanščine sicer postavljajo njen izvor v okolico Soluna, vendar pa ne zanikajo teze o slovenskem panonskem jezikovnem prostoru, ki se je stoletja razvijal ločeno in drugače od osrednjeslovenskega alpskega. O tem se je prepričal, ko je zapisoval govore na »Ogrskem« in o tem so ga prepričali tudi prekmurski prevodi evangelijev in svetega pisma (Jesenšek 1998), med drugim tudi pogosta raba deležij in deležnikov na *-č* in *-ši*, ki od Trubarja do Ravnikarja v podobnih osrednjih prevodih niso izpričani. Oblak oblik na *-ši* ni več našel niti pri ogrskih Slovencih niti v severovzhodnih štajerskih govorih, ohranili pa so se v knjigah pri prekmurskih (Temlin, Sever, Števan in M. Küzmič, Borovnjak, Košič ...) in štajerskih (Dajnko, Krempl, Šerf ...) piscih. Primerjava s kajkavskim lekcionarjem (Krajačević) je pokazala (Jesenšek 1989: 384–414), da se je v panonskem jezikovnem prostoru v vseh treh knjižnih različicah (prekmurski, vzhodnoštajerski in kajkavski) ohranil enak deležniško-deležijski skladenjski sistem, kot je izpričan v stari cerkveni slovanščini.

Osrednji pisci takega skladenjskega strnjanja niso poznali. Trubar, Dalmatin, Kastelec, Svetokriški in Japelj so preddobnost izražali predvsem opisno, za istodobnost pa so rabili večinoma klišejsko obliko deležja *rekoč*, ob redkih drugih rešitvah pa so poznali predvsem prilastkovno rabo deležnikov na *-č*. Izjema je bil le Ravnikar, ki se je v 19. stoletju navdušil za prekmursko skladenjsko strnjanje z deležji in deležniki, že t. i. Wolfov prevod Svetega pisma pa se je v 50-ih letih 19. stoletja ponovno vrnil k Trubarjevi in Dalmatinovi tradiciji rabe teh oblik v osrednjeslovenskem jezikovnem prostoru (Jesenšek 1998).

Izključitev deležniško-deležijskega izražanja je značilna tudi za drugi celotni slovenski prevod Nove zaveze, ki je izšel dvesto let po Dalmatinovi Bibliji (1584–1784). Japelj oblik na *-ši* ni uporabljal, saj je preddobnost dosledno izražal opisno s priredji in odvisniki, močno pa je omejil tudi razširjenost oblik na *-č* – istodobnost izraža, ob redkih izjemah, le še klišejsko rabljeni deležnik *rekoč*, deležniki pa so rabljeni predvsem v prilastkovi in samostalniški funkciji. Zaradi dolgih in zapleteno zloženih povedi pa se je v Japljevem jeziku pojavil nov skladenjski strnjevalec, tj. nedoločnik (Jesenšek 1991).

5 Strukturna dvojnost slovenskega jezika glede rabe oblik na *-č* in *-ši*, ki izhaja iz narečne naravnanosti in razdelitve Slovencev na alpski in panonski prostor,[7] se je

[7] Alpskoslovensko jezikovno ozemlje je bilo razdeljeno med salzburški in oglejski patriarhat, prafare pa so postale središča narečnih enot, ki so se dokončno izoblikovale z nastankom deželnih jezikov (kranjščina, koroščina in štajerščina, pri čemer »kranjski« knjižni jezik pokriva t. i. osrednje narečne skupine – dolenjsko, gorenjsko in rovtarsko ter tako »dopušča hipotezo o določeni stopnji izoblikovanosti obrednega jezika«. Vzhodnoslovenski jezikovni prostor je pripadal Salzburški nadškofiji (Štajerska), škofiji Györ (severno Prekmurje) in Zagrebški škofiji (južno Prekmurje), v 18. stoletju pa se Prekmurci združijo v škofiji Sombotel. Martina Orožen, Molitveni obrazci starejših obdobij v osrednjeslovenskem in vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku. Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana 1996, 70–79.

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2006_Posebna_14.pdf | DOST. 29/01/26 14.34

konec 18. in na začetku 19. stoletja odražala tudi v obstoju dveh slovenskih knjižnih norm. V 19. stoletju so se oblike na *-č* in *-ši* kot učinkovit skladenjski strnjevalec nepričakovano razširile iz vzhodnoslovenskega cerkvenega slovstva v celoten slovenski jezikovni prostor, in sicer na vse funkcijske zvrsti osrednje- in vzhodnoslovenskega knjižnega jezika. Vzrokov je bilo več, najpomembnejši pa so bili (1) »odkritje« arhaičnega vzhodnoslovenskega (prekmurskega) knjižnega jezika, ki je ohranil bogato deležniško-deležijsko izražanje, potrjeno v protestantskih in katoliških tiskih 18. in prve polovice 19. stoletja (npr. Temlin, Sever, Števan in M. Küzmič, Borovnjak, Košič ...); (2) iskanje slovenske narodne identitete in tistih jezikovnih možnosti, ki so Slovence približevale skupnemu slovanskemu prostoru; (3) odsotnost učinkovitih skladenjskih sredstev za strnjanje v osrednjeslovenskem knjižnem jeziku; (4) normiranje vseslovenskega knjižnega jezika po letu 1825, ko sta se po predhodnem približevanju in prevzemanju predvsem oblikoslovnih, skladenjskih in leksikalnih prvin poenotili osrednje- in vzhodnoslovenska knjižna različica in (5) modnost oblik na -č in -ši v 19. stoletju (Jesenšek 1998a: 137–214, 316).

V osrednjeslovenskem knjižnem jeziku so se hkrati s tem pojavile tudi želje, da bi se knjižni jezik znebil vsega tujega. Ravnikar je šel v teh prizadevanjih najdlje. Iz jezika je želel odstraniti vse tujke in nemške kalke, ki jih je nadomeščal z izvirnimi slovenskimi, slovanskimi in starocerkvenoslovanskimi možnostmi. Pri tem se je zgledoval po vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku in iz Küzmičevega Nouvega zakona je prevzel deležniško-deležijske sklade na *-č* in *-ši*, ki v osrednjeslovenskem knjižnem jeziku po Brižinskih spomenikih niso bili več produktivni. Navdušil se je nad oblikami, ki so tako lepo krajšale zapleteno zložene povedi, in jih je začel uporabljati v svojih Zgodbah svetega pisma za mlade ljudi (1815–1817). Oživljanja oblik na *-č* in *-ši* pa se ni lotil sistematično, saj jih je prenašal v osrednjeslovenski knjižni jezik preveč »ljubiteljsko« in na silo, tako da ni upošteval morfološke izpeljave, poznal pa tudi ni vseh njihovih funkcij[8] (Jesenšek 1990: 175). Deležja na *-č* in *-ši* je sprejemal kot izvirne slovanske in slovenske oblikoslovno-skladenjske rešitve, kot stare oblike, s katerimi je nadomeščal kalkirane nemške skladenjske vzorce. Sodobniki njegovega poskusa arhaizacije jezika niso sprejeli (prav tako tudi ne kasnejših Levstikovih prizadevanj), kljub temu pa je bil njegov pomen velik: soočil je dva različna skladenjska sistema, opozoril je na izvirno slovenskost vzhodnoslovenskega knjižnega jezika, predvsem pa je pokazal, da je zaradi prevelike germanizacije in ekonomičnosti izražanja smiselno oživljati že pozabljene arhaične slovenske skladenjske vzorce. Če ne v vsem, vsaj v knjižnem cerkvenem in posvetnem ubesedovanju, in to predvsem tiste značilne rešitve, ki so močno udeležene v sorodnem vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku, hkrati pa se pokažejo smiselne tudi za osrednjo knjižno normo ter tako omogočajo zbližanje, posredno pa tudi kasnejše poenotenje dveh knjižnih sistemov slovenskega jezika.

Ravnikarjevo nekritično prevzemanje in oživljanje deležniško-deležijskega izražanja je dopolnil in popravil Metelko v slovnici 1825, tako da je določil njihovo izpelja-

[8] Prešeren si je Ravnikarjev strokovni spodrsljaj privoščil v puščici *Slovencov jezik potujčvavši, si kriv, da kolne kmet, molitve bravši*, v kateri se je poigral z napačno izpeljanimi deležji na *-ši*.

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2006_Posebna_14.pdf | DOST. 29/01/26 14.34

vo in razvrstitev. Metelkova osnovna predstavitev oblik, predvsem pa jezikovna odprtost v predmarčnem obdobju, sta sredi 19. stoletja povzročili vdor oblik na *-č* in *-ši* v slovenski knjižni jezik (Jesenšek 1998a: 206, 199–214). Razširiti in poglobiti je bilo potrebno vedenje o njihovi rabi v slovenskem knjižnem jeziku in izdelati zanesljive norme in predpise, po katerih se bodo lahko ravnali slovenski pisci. Normiranje ni potekalo gladko, šlo je za postopno prilagajanje in medsebojno oplajanje osrednjeslovenskega in vzhodnoslovenskega načina izražanja isto- in preddobnosti. Janežič je v slovenski slovnici 1863 sicer določil skladenjske funkcije deležniško-deležijskih skladov in normiral njihovo rabo, vendar pa so se pisci nanje le počasi navajali. Od take rabe sta močno odstopala edino Levstik in pod njegovim vplivom tudi Jurčič. Levstik, ki je hotel slavizirati (Orožen 1996c) slovenski jezik in ga očistiti germanizmov, se je nad arhaičnimi deležijskimi vzorci hitro navdušil (Orožen 1996č: 323),[9] v sedemdesetih letih pa so oblike na *-č* in *-ši* postale tudi modne, saj so jih začeli uporabljati vajevci, Trdina, Tavčar, Kersnik ..., ki so se jezika učili iz Janežičeve slovnice. Deležnike in deležja so sprejeli kot značilno knjižno sredstvo in znak višje jezikovne kultiviranosti, to pa je spodbudilo tudi druge manj nadarjene slovenske pisce, predvsem pa tvorce neumetnostnih besedil, da so začeli posnemati deležniško-deležijsko izražanje. Levstikovo in Janežičevo normativnost je nadomestila modnost za vsako ceno in oblike na *-ši*, ki so imele od Metelka naprej pozitivni knjižni predznak ter so kazale predvsem jezikovno kultiviranost tvorca besedila, so začele postajati vse bolj negativne ter značilne za pisce s slabim jezikovnim čutom. Opuščanje in izginjanje teh oblik se je začelo po letu 1897, ko je Cankarjev manifest (Naša lirika, Slovenski narod 1897) napovedal novo literarno smer na Slovenskem in dokončen obračun z »romantičnim realizmom« in neuspešnim zapoznelim naturalizmom. Pojavilo se je drugačno vrednotenje literature, nova literarna poetika pa je zahtevala, da se tudi umetnostni jezik prilagodi »zakonom žive resničnosti« in med drugim opusti tudi nežive deležniško-deležijske sklade na *-č* in *-ši*. Sketovi slovnici (1894, 1900) sta že dajali prednost sinhroniji v jeziku in arhaične deležniško-deležijske oblike na *-ši* so hitro izginjale iz slovenskega knjižnega jezika; ohranile so se le še redke oblike na *-č* v podobnih funkcijah in razvrstitvi kot v Japljevem osrednjeslovenskem prevodu Nove zaveze. Slovenski modernisti so deležja na *-ši* nadomeščali z odvisniki, deležnike na *-č* in *-ši* pa s trpnimi (*-n/-t*) in opisnimi (*-l*) oblikami, in tako so jih na prelomu 19. in 20. stoletja izrinili na jezikovno obrobje (Jesenšek 1998a: 199–214). Slovenski jezikoslovci so kmalu zatem potrdili, da so deležniško-deležijski skladi na *-ši* mrtvi – prvi je to potrdil Stanislav Škrabec (Škrabec 1995: 565),[10] za njim pa je leta 1916 to ponovil tudi Breznik, ko je v slovnici zapisal, da »slovenski jezik kazi preveč takšnih deležnikov« (na *-ši*) in je njihovo rabo odsvetoval. Toporišič je leta 1976 v slovensko slovnico uvedel termina *deležje* (deležja na *-č*, *-aje* in *-e*, deležje na

[9] »V Levstikovem besedilu je dognano izpeljan starocerkvenoslovanski deležniški sestav. Deležniki na *-ečˇ/-oč*, *-e/-aje, -v/-vši* in *-Ø* se pojavljajo v sklonljivi in nesklonljivi (tj. deležijski) obliki ter po svoji pomenski funkciji ustrezajo rabi v starih jezikovnih spomenikih (npr. Brižinskih).« (Orožen 1996č: 323–324)

[10] Prim. Marko Jesenšek, Deležniki in deležja na *-č* in *-ši* v Škrabčevem jezikoslovju. Škrabčeva misel I. Nova Gorica 1995, 93–102.

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2006_Posebna_14.pdf | DOST. 29/01/26 14.34

-ši) in *deležnik* (deležnik na *-č*, *-ši*).[11] Z *deležjem* označuje glagolsko funkcijo oblik na *-č* in *-ši*, *deležnik* pa ima pridevniško funkcijo. V slovnici navaja primere iz Levstika, Jurčiča, Detele, Gregorčiča, Prešerna (pisci 19. stoletja) in pravi: »Kot z deležji in deležniki sploh, se tudi z deležnikom na *-ši* iz navadnih stavkov delajo polstavki; le-ti so stilno dostikrat lažji od prvih.« (Toporišič 1976: 339–340). Oblike so se umaknile iz splošne rabe, niso pa povsem izginile.

6 Današnje stanje potrjuje zaključke Martine Orožen, da so oblike na *-č* ohranile glagolski pomen in izražajo istočasnost dejanja z dejanjem, ki ga izraža osebna glagolska oblika (Orožen 1977: 139). Rabijo se predvsem v znanstvenem jeziku, zlasti pri glagolih govorjenja, mišljenja in čustvenega dojemanja (tudi premikanja), in sicer kot učinkovit skladenjski strnjevalec ter za izražanje pomembnostnih vrednosti dejanj. V umetnostnem jeziku so manj pogoste (zgodovinska tematika, humoristična besedila), v publicistiki pa se je ustalila predvsem klišejska raba, ki je v redkih primerih značilna tudi za oblike na *-ši*. Izražanje preddobnosti z oblikami na *-ši* je zelo omejeno, saj je tako časovno razmerje v sodobnem knjižnem jeziku praviloma podano opisno, ali pa se pojavljajo nove drugačne možnosti.

Tako kot v 19. stoletju so tudi danes deležniško-deležijski skladi na *-č* in *-ši* ozko knjižna oblikoslovno-skladenjska kategorija, vendar pa veliko manj razširjena in izrazito (predvsem oblike na *-ši*) umikajoča se. Oblike so bile v začetku 20. stoletja izrinjene iz slovenskega knjižnega jezika, vendar pa danes kljub temu ne moremo trditi, da so mrtve; v današnjem knjižnem jeziku so sicer redke, vendar pa so se zlasti deležniki in deležja na *-č* ustalili v znanstvenem in tudi publicističnem jeziku, kjer so deležja s funkcijskega vidika učinkovit skladenjski strnjevalec in sredstvo za hierarhizacijo dejanj.

Literatura

Marija Bajzek, 2005: Madžarske izposojenke v prevodu Novega zakona Števana Küzmiča. *Knjižno in narečno besedoslovje slovenskega jezika*. Zora 32. Maribor.

Adam Bohorič, 1584: *Arcticae horulae succisivae*. Witenberg.

Emil Dvořak, 1970: *Vývoj přechodníkových konstrukcí ve starší češtině*. Praha.

– – 1978: *Přechodníkové konstrukce v nové češtině*. Praha.

Marko Jesenšek, 1989: *Skladenjski sistem aktivnih deležnikov sedanjega in preteklega časa I v vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku in njihovi skladenjski ustrezniki v osrednjeslovenskem knjižnem jeziku konec 18. stoletja*. Ljubljana.

– – 1990: *Pomenske funkcije aktivnih deležnikov sedanjega in preteklega časa v prekmurskem knjižnem jeziku konec 18. stoletja*. Tudományos közlemények: 10 éves a szlovén nemzetisési tanárképzés a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskolán. Znanstvene publikacije, 10 let Katedre za slovenski jezik in književnost na Visoki učiteljski šoli v Szombathelyu. *Pomenske funkcije aktivnih deležnikov sedanjega in preteklega časa v prekmurskem knjižnem jeziku konec 18. stoletja*. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola. Szombathely-Maribor, 175–187.

[11] Izraz *deležje* se prvič pojavi v Vodnikovi slovnici leta 1811 kot *deleshje sdajniga in pretekliga zhasa.* Prim. Marko Jesenšek, Deležniki in deležja na *-č* in *-ši*. Maribor 1998a, 80.

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2006_Posebna_14.pdf | DOST. 29/01/26 14.34

– – 1991: Deležniško-deležijski skladi v Küzmičevem in Japljevem prevodu Nove zaveze. *Slavistična revija*. 215–233.
– – 1992: Raba deležijskih in deležniških oblik na -oč/-eč v vzhodnoštajerskem knjižnem jeziku. *Časopis za zgodovino in narodopisje*. 60–72.
– – 1994: Deležniško-deležijski skladi na -č in -ši v zvrstnih besedilih slovenskega knjižnega jezika 19. stoletja. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. 35–51.
– – 1995: Deležniki in deležja na -č in -ši v Škrabčevem jezikoslovju. *Škrabčeva misel I*. Nova Gorica. 93–102.
– – 1995a: Zur Entwicklung der Partizipial- und Gerundialkonstruktionen auf -č und -ši in der slowenischen Schriftsprache des 19. Jahrhunderts. *Linguistica* (Ljubljana). 37–89.
– – 1995/96: Poskus periodizacije razvoja oblik na -č in -ši v slovenskem knjižnem jeziku 19. stoletja. *Jezik in slovstvo*. 179–198.
– – 1998: Deležniško-deležijski skladi na -č in -ši v slovenskih prevodih evangelijev. *Obdobja* 17. Ljubljana, 273–286.
– – 1998a: *Deležniki in deležja na -č in -ši*. Zora 5. Maribor.
– – 2000: Greek, Latin and German syntactic influence on Slovene gospel translation in the 18th century. *Studia Slavica Savariensia*. 77–87.
– – 2004: Skladenjsko strnjanje v Murščevem Bogočastju sv. katoliške cerkve. *Časopis za zgodovino in narodopisje*. 633–644
– – 2005: Nastanek in razvoj prekmurskega knjižnega jezika. *Slavistična revija*. 1–12.
Mihael Küzmič, 1981: *Predgovori Štefana Küzmiča*. Ljubljana.
Števan Küzmič, 1771: *Nouvi Zakon*. Halle.
Fran Miklošič, 1883: *Vergleichende Syntax*. Wien. 822.
Majda Merše, 1995: *Vid in vrstnost glagola v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja*. Aspect and aktionsart in the 16th century Slovene literary language. Ljubljana: SAZU.
– – 2001: Glagolski vid v povezavi z načinom in naklonom v Trubarjevih in Dalmatinovih biblijskih prevodih. *Jezikoslovni zapiski*. 113–128.
– – 2002: *Upoštevanje glagolskega oblikoslovja 16. stoletja v jezikoslovnih delih 19. in prve polovice 20. stoletja*. Obdobja, 18. Ljubljana. 165–179.
L. Nečásek, 1957: Staroslověnské dativní vazby participiální a jejich předlohy v řeckém textu evangelií. *Slavia* 26. 13–30.
I. Němec, 1957: K Otázce staroslověnských participií praes. act. sloves dokonovaných. *Slavia* 26, 1957. 1–12.
Irena Orel, 2002: Historizem v sinhronih oblikoslovnih opisih 19. in 20. stoletja. *Obdobja*, 18. Ljubljana. 201–217.
Martina Orožen, 1974: O vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku. *Zbornik Štefana Küzmiča*. Murska Sobota. 114–122.
– – 1977: Aktivne participske konstrukcije (primer srpskohrvatske interferencije u slovenačkom književnom jeziku). *Naučni sastanak salvista u Vukove dane.* Beograd. 123–143.
– – 1996: Molitveni obrazci starejših obdobij v osrednjeslovenskem in vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku. *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana. 70–79.
– – 1996a: Prekmurski knjižni jezik. *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana. 356–372.
– – 1996b: Vprašanje prekmurskega knjižnega jezika ob osrednjeslovenskem in kajkavskem hrvaškem. *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana. 372–381.
– – 1996c: Levstikovi pogledi na jezik. *Oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju. Ljubljana*. 207–228.
– – 1996č: Arhaizacija jezika v Jurčič-Levstikovem Tugomerju. *Oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju*. Ljubljana. 313–328.

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2006_Posebna_14.pdf | DOST. 29/01/26 14.34

Stanislav Škrabec, 1995: *Jezikoslovna dela 3*. Ponatis platnic časopisa iz Cvetje z vertov sv. Frančiška. Nova Gorica.
France Tomšič, 1955: Poglavje iz slovenske historične sintakse. *Slavistična revija*. 56–67.
Jože Toporišič, 1976: *Slovenska slovnica*. Maribor.
Radoslav Večerka, 1961: *Syntax aktivních participií v staroslověnštině*. Praha.

Summary

The participial-gerundival constructions (*-č*, *-ši*) came to the Central Slovenian linguistic territory from Eastern Slovenia, where they had in the Prekmurje literary language of the 18th and 19th cc. a rich Pannonian tradition. This tradition codified their use even if the forms were not present in the spoken language that was actually in use. When the differences between the Central and Eastern Slovenian literary traditions in the 19th c. began to decrease and the two traditions eventually merged into a uniform »neo-Slovenian« literary language, the forms in *-č* and *-ši* for a short time became generally Slovenian and standard. With the retreat of the Prekmurje literary tradition into a dialectal framework, the several-century-long archaic and original Slovene tradition was interrupted, and only the Slovenian forms and solutions that were accepted after the 16th century, i.e., after the standardization of the Central Slovenian literary language, were codified as standard. Sixteenth-century Slovenian Protestants only rarely used the forms in *-č*, mainly as clichés, while they barely knew the forms in *-ši*.

The revival of old forms in *-č* and *ši* in the Central Slovenian literary language of the first half of the 19th c. and their inclusion into the morphological-syntactic system of the uniform Slovenian literary language of the second half of the 19th c. are the result of interaction between the distinctive syntactic systems of two types of Slovene literary language and of standardization of the uniform Slovenian literary language in the mid-1800s. This was accomplished by historical consideration of the results of phonological, morphological, and syntactic rules of the Slovenian literary language, as well as the archaic OCS participial-gerundival system and imitative syntactic character of the Eastern Slovenian literary language at the turn of the 18th c. After's Ravnikar's abortive attempt at application of the participial-gerundival forms, F. Metelko in his grammar (1825) corrected all morphological and functional blunders of his predecessor, so that the forms spread even before mid-19th c. over the entire Slovenian territory. Although their frequency varied in the 19th c., it was – compared to the use in the Central Slovenian literary language from Trubar to Japelj and in the literary attempts during the Enlightenment and Romanticism – always high, yet with the exception of Levstik never the same as in the Prekmurje literary language of the 18th and the first half of the 19th centuries.